

Recensies

Speelse dubbelzinnigheid

Pieter Hilhorst, Kees Neeffes

Recensie van: Joep Gilissen, *Spelen met de werkelijkheid; utopie en hedendaagse sociale bewegingen*. Tilburg University Press 1988.

"Wat we eigenlijk doen zouden is ons nooit duidelijk geweest. Iets zouden we doen. Bekker had een vaag besef dat-i alle kantoren wilde afbreken. Ploeger wilde zijn baas zijn eigen klokken laten inpakken en erbij gaan staan met een sigaar in z'n hoofd en vloeken op die kerels die nooit iets goed konden doen. Eéns waren we 't, dat we 'eruit' moesten. Waaruit, en hoe? Eigenlijk deden we niets anders dan praten, rooken, drinken en boeken lezen." (1).

Het studieobject 'de utopie' roept associaties op met vergeelde romans uit vroeger eeuwen. Joep Gilissen, die vorig jaar in Tilburg op dit onderwerp promoveerde, ziet sociale bewegingen als een moderne verschijningsvorm van de utopie. Hij ondernam een speurtocht naar de betekenis van het begrip 'utopie', en concludeerde dat van een 'eensluidende definitie' geen sprake is. Met zijn zoekactie in de werken van een groot aantal filosofen en sociologen verzamelde hij een aantal bouwstenen. Hoewel hij in zijn proefschrift niet tot een bondige definitie komt, vindt hij wel een achttal kenmerken van de utopie. Hiermee probeert hij zijn stelling te toetsen dat sommige sociale bewegingen de hedendaagse verschijningsvorm van de utopie zijn.

1 Nescio, *Titaantjes*, Den Haag, 1987, p. 45.

Vormen deze kenmerken een goed instrument om te bepalen of een boek of een beweging utopisch is? Of wordt de definitie zo ruim dat zelfs de *Titaantjes* van Nescio dragers van een utopie zijn? Wat is de waarde van zo'n instrument?

Als eerste kenmerk van de utopie noemt Gilissen het '*sociaal eties*' karakter. De utopisch bezielde mens bezint zich op de "contrast- of discrepantie-ervaring tussen zijn en behoren te zijn, tussen werkelijkheid en ideaal". Het contrast tussen de betere en de bestaande wereld leidt tot een heroriëntatie op bestaande waarden en normen. De volgende kenmerken liggen in het verlengde van het eerste. Dat de utopie *krities* is, behoeft geen nadere toelichting. Het derde kenmerk is de *holistische oriëntatie*. Utopische kritiek is gericht op de fundamenten van de samenleving, het is een integrale kritiek. Daarnaast is zij '*inventief-transformerend*', wat wil zeggen dat zij mogelijkheden aangeeft om het bestaande in de richting van het ideaal te veranderen, en aldus een "appèl op creatief handelen van mensen" doet. In deze veranderingsgezindheid schuilt het menselijk *verlangen naar geluk*. Omdat de utopie echter geen blauwdruk voor een toekomstige samenleving verschaft, maar slechts richtingen aangeeft die voortdurend ter discussie staan, noemt Gilissen haar tevens '*asymptoties-richtinggevend*'; het ideaal, het totale geluk voor iedereen, wordt immers nooit bereikt. In haar verhouding tot werkelijkheid en onwerkelijkheid ziet Gilissen een *speelse dubbelzinnigheid*: "(S)pelend met de mogelijkheid van het anders-zijn, speelt zij tegelijk met de feitelijkheid van het zò zijn" (p.82). Tenslotte noemt Gilissen '*zichtbaarheid als beeld*' als laatste kenmerk. Van de 'betere wereld' wordt op speelse manier een beeld geschetst. Het is eerder een expressieve weergave van het 'Utopia' dan een exacte beschrijving.

Met de eerste vier kenmerken lijkt Gilissen weinig problemen te hebben. In veel van de nieuwe sociale bewegingen

is sprake van een heroriëntatie op gangbare waarden en normen (*sociaal-ethisch*). Natuurlijk kennen de sociale bewegingen een *kritiese* component. En het is inderdaad waar dat zelfs 'one-issue' bewegingen een meer algemene kritiek op de maatschappij hebben dan hun eenduidige concentratie op bijvoorbeeld kernenergie doet vermoeden (*holisties*). Ook het vierde kenmerk - *het verlangen naar menselijk geluk* - is zonder meer in nieuwe sociale bewegingen te herkennen, net zoals het te herkennen valt in elk willekeurig ander maatschappelijk verschijnsel. De klefheid van dit begrip echter, zal ongetwijfeld menig activist doen rillen van afkeer. De eerste vier kenmerken leveren dus nog geen probleem op voor de stelling dat sociale bewegingen de hedendaagse verschijningsvorm zijn van de utopie. Het valt echter te betwijfelen of de gematigde delen van de vredes- en milieubeweging ook een integrale kritiek op de maatschappij huldigen. In het utopiebegrip zit een door Gilissen niet geëxpliceerde notie van radicaliteit, die in deze gematigde groepen al helemaal niet terug kan worden gevonden.

De laatste vier kenmerken (inventief-transformerend, asymptotisch-richtinggevend, speels-dubbelzinnig en zichtbaarheid als beeld) zijn per definitie dubbelzinnig. Er moet een richting aangegeven worden waarin de wereld veranderd moet worden en er moet een beeld geschetst worden van het alternatief, maar het moet wel speels-dubbelzinnig zijn en het ideaal moet een onbereikbaar verlangen blijven, en dus asymptotisch-richtinggevend zijn. In het eerste deel van het proefschrift, waarin hij de kenmerken formuleert, zijn deze termen vaag geformuleerd. In het tweede deel worden ze gespecificeerd. Dit gebeurt echter nogal willekeurig. Gilissen perkt begrippen in om allerlei sociale bewegingen die hem niet zinnen het (naar hij suggereert) fel begeerde etiket 'utopisch' te ontzeggen. Alle bewegin-

gen die hij te radikaal vindt - d.w.z. die wel eens geweld gebruiken - kunnen geen dragers van utopieën zijn, omdat ze de *speelse dubbelzinnigheid* missen. Zo worden de radicale delen van de kraak-, milieu- en vrouwenbeweging uitgesloten omdat ze net als de RAF (sic!) de bestaande orde volledig afwijzen, en daardoor de speelse dubbelzinnigheid van mogelijkheid en feitelijkheid missen. Maar ook als bewegingen teveel op het bestaande leunen, verliezen ze hun speelse dubbelzinnigheid. Alternatieve gemeenschappen als de Hobbitstee en de Kleine Aarde worden door Gilissen niet utopisch genoemd. Doordat de bewoners proberen om in het hier en nu een alternatief op te bouwen, zouden ze het oog op het 'verre' ideaal verliezen. De gemeenschappen zijn niet meer asymptotisch-richtinggevend. Ze lijken voor Gilissen te werkelijk. De bewoners kunnen niet meer *spelen* met werkelijkheid en ideaal.

Uiteindelijk blijkt alleen het IKV in de periode 1977-1981 en de maatschappij-kritische stroming van de milieubeweging in de periode 1978-1981 utopisch te zijn geweest. Of deze bewegingen nu zoveel méér speels dubbelzinnig zijn, zoveel méér spelen met werkelijkheid en mogelijkheid dan de alternatieve gemeenschappen betwijfelen wij. Om deze bewegingen utopisch te kunnen noemen, vat hij de begrippen *inventief transformerend* en *het beeld van een alternatief* zeer ruim op. Het transformerende schuilt vooral in de mentaliteitsverandering: men roept mensen op hun lot in eigen hand te nemen. "Trouw aan de verwachting van het heil van Gods Koninkrijk, niet angst voor het onheil moet onze campagne tegen de kernwapens kenmerken (...). Niet de angst, maar de liefde moet de basis zijn van het samenleven van mensen" (geciteerd op pagina 156). Dat is de richting waarin de maatschappij moet veranderen. Maar kun je stellen dat Het IKV een 'beeld schetst van die andere, betere

maatschappij?' Gilissen vindt het 'verbeeldende' uiteindelijk in de acties zelf. Omdat de demonstranten zo vriendelijk met elkaar omgaan tonen zij ons een beeld van een betere wereld, een wereld van vrede en vriendschappelijkheid.

Als de kenmerken inventief transformerend en het beeld van een alternatief zo ruim opgevat worden dan zijn de *Titaantjes van Nescio* ook dragers van een utopie. Alle kenmerken zijn aanwezig. De Titaantjes ervaren een duidelijk contrast tussen het Nederland van het begin van deze eeuw en hun idealen. Zij bekritiseerden en verachtten de kille burgermaatschappij, gesymboliseerd door saaie kantoren, en verlangden altijd naar zon, sloten, weiden en koeien, en naar het 'koninkrijk Gods'. Ze verlangden naar geluk. Een blauwdruk voor dat geluk hadden ze echter niet. Het ideaal was asymptotisch-richtinggevend. Alleen de kenmerken inventief transformerend en een duidelijk beeld van het alternatief ontbreken. Niemand zal echter de Titaantjes dragers van een utopie noemen. Vergelijkbare van de heilsverwachting zwangere vaagheden worden echter door Gilissen met betrekking tot het IKV als zoete koek geaccepteerd om het bestaan van 'inventief-transformerende' elementen en een beeldend alternatief aan te tonen.

Gilissen wordt tot deze kronkels gedwongen omdat hij ten onrechte utopisch denken en actievoeren gelijk stelt. Het inventief-transformerende en het beeld van het alternatief zullen voor sociale bewegingen altijd problematisch blijven. Utopieën leveren immers kritiek door een alternatief te tonen. Sociale bewegingen protesteren en voeren actie. Dit is een fundamenteel verschil. De nadruk ligt op het protest en niet op de richting waarin de maatschappij veranderd moet worden of op het beeld van de betere wereld. Zo'n alternatief kan gewoonlijk slechts met grote moeite uit de acties worden gedestilleerd. Het zijn dan ook niet de activisten zelf die de 'Nieuwe

Wereld' verbeeld zien door sociale bewegingen, maar mensen als Gilissen. Hierdoor krijgt het proefschrift een zeer wankel basis. Om zijn stelling dat sociale bewegingen de hedendaagse verschijningsvorm van de utopie zijn staande te houden, probeert Gilissen dit verschil te verbloemen. Tevergeefs.

Het beeld van het alternatief en het inventief-transformerende van sociale bewegingen wordt door Gilissen aan de beweging toegegeschreven. Een grotere feitenkennis van de verschillende bewegingen zou dergelijke ongebreidelde fantasieën hebben belemmerd. Gilissen heeft echter nauwelijks direct onderzoek naar sociale bewegingen verricht. Soms kregen wij zelfs de indruk dat Gilissen de bewegingen eigenlijk alleen van het NOS-journaal kent. In de bijlagen over het IKV en de milieubeweging blijkt dat hij zich bijna volledig baseert op artikelen uit de Volkskrant en de Groene Amsterdammer, vijf vredeskranten en één studie: "Een wenkend perspectief?" van Van der Loo e.a. Met name zijn uitvoerig citeren uit krantenartikelen, waarvan hij de conclusies vrijwel kritiekloos overneemt, is uit wetenschappelijk oogpunt onverantwoord.

Gilissen is zo gefixeerd op de vraag of een beweging, of een deel daarvan, al dan niet utopisch is, dat strategische kwesties geheel aan zijn aandacht ontsnappen. Zo beschouwd hij een 'nomadisch tentenkamp' bij Doodewaard als "het symbool van het rusteloze zoeken naar uitwegen uit de gegevenheid van het nu eenmaal zo bestaande". Een aardige vondst, maar wanneer men een aantal dagen lang een kerncentrale wil blokkeren, heeft men geen andere keus! Politiek-strategische overwegingen om al dan niet geweld te gebruiken of de invloed van een geweldsspiraal komen bij Gilissen niet aan bod. Het grote verschil tussen Doodewaard '80 en '81 is voor Gilissen dan ook onbegrijpelijk. "Hoe kan mijn geliefde utopische beweging opeens zoveel 'foei-foei' geweld gebrui-

ken?" Doodewaard '81 neemt hij daarom liever niet op in zijn 'onderzoek'.

'Spelen met de werkelijkheid' is een nauwelijks verholen ode aan de utopie. "Een tussenweg tussen het feitelijke en het utopisch denkbare lijkt er niet te zijn. Alleen utopieën vergroten het 'denkbaar mogelijke'. Andere vormen van kritiek blijven steken in hun poging het feitelijk mogelijke te vergroten."

Een poging tot herwaardering van het 'denken in alternatieven' valt te prijzen in een tijd waarin 'grote verhalen' taboe zijn. Het is echter nonsens te beweren dat utopieën het monopolie hebben op 'het mogelijke'. Het vergroten van het *denkbaar* mogelijke kan, volgens ons, alleen als inspiratiebron dienen om het *feitelijk* mogelijke te vergroten. Niet de vraag óf sociale bewegingen utopisch zijn of niet is interessant, maar de vraag wat de rol is van 'het bevloegene' in een beweging. Met de gevonden kenmerken heeft Gilissen een prachtig instrument ontworpen om vragen te stellen als: Op welke wijze leeft de utopie in de beweging? Hoe wordt de spanning tussen de werkelijkheid en het ideaal ervaren? Beleeft de basis dit alles anders dan het kader? Welke factoren leiden tot een verschuiving van utopische bevlogenheid naar een meer concrete, beleidsgerichte opstelling of tot een keuze voor het gebruik van geweld? Met dit soort vragen zou Gilissen een schat van informatie kunnen ontdekken. Hoe inspirerend zijn het idealisme en de andere omgangsvormen binnen een beweging? Op deze manier had zichtbaar kunnen worden hoe sociale bewegingen utopische elementen productief hebben gemaakt. Wellicht zouden dan aanwijzingen gevonden kunnen worden hoe de impasse van 'het denken in alternatieven', van het denken in grotere verhalen, kan worden doorbroken.

Joep Gilissen heeft zijn hart echter verpand aan de utopie. Hij weet niet aan te geven wat de waarde van de utopie

voor de hedendaagse politieke praktijk is, en kan het utopisch denken dus niet stimuleren. Eigenlijk is Gilissen zelf een Titaantje. "Eéns waren we 't dat we eruit moesten. Waaruit en hoe? Eigenlijk deden we niets anders dan rooken drinken en boeken lezen". Een heerlijk leven, maar een taboe op idealisme doorbreekt hij er niet mee.

Jonge filosofen en hun boekenkast

Gerard de Vries

Recensie van: Geraedts, F. en L. de Jong (red.), *Ergo Cogito I - Tien Filosofische Lezingen*, Groningen Historische Uitgeverij, 1988.

Ergo Cogito I bevat tien oorspronkelijk als lezingen gepresenteerde opstellen, bijeengebracht door het 'filosofisch agentschap' Ithaka. Het is de eerste bundel uit wat wordt aangekondigd als een reeks van vijf delen. "De auteurs mengen zich in de openbare discussies over gezondheid en moraal, wetenschap en cultuur. Niet naar binnen gekeerd, geen navelstaren, geen filopsychologie of 'filosofologie': het is filosofie in debat met de geest van deze tijd", zo koert de achterflap van dit boek ons toe. Was het maar waar.

De auteurs zijn bekenden voor de lezers van *Krisis*: Bolle, Boomkens, Geraedts, Grooten, Kwa, Mol, Oosterling, Pekelharing, Vink en Van Weelden. Dit tiental wordt zelfbewust als een nieuwe generatie jonge Nederlandse filosofen gepresenteerd. Om helemaal zeker van hun zaak te zijn hebben de redacteurs van de bundel aan Delfgaauw gevraagd uit de doeken te doen wat de genoemde schrijvers nu eigenlijk gemeen